

ЛЕГЕНДАТА ЗА ПОСЛЕДОВАТЕЛИТЕ НА СВ. ЙОАН РИЛСКИ

*По случай 250 годишнината от създаването
на „История славянобългарска“ от Паисий Хилендарски*

Легендата¹ за последователите на рилския пустинножител във вид, в който тя се е разпространявала през XVIII век, намираме записана у Паисий Хилендарски (Паисий: 101–102). Според нея „св. [...] отци Гаврил, Прохор, Йоаким и Йоаникия“ били преки ученици на св. Йоан Рилски. Те дълго живели заедно в Рилската пустиня, след което св. Йоан Рилски ги разпратил по други места, за да създават манастири. Те, според легендата, били основатели на „първия монашески ред“, а рилският светител бил родоначалник на монасите в България. Същата легенда, но в по-съкратен вид, откриваме в *Житие на св. Йоан Рилски*, написано от инок Даниил, познато по дамаскин на поп Йоан от 1788 г.: „Някои казват, че тези четирима светци, били ученици на този велик Йоан, но за това писано няма“ (Ангелов 1958: 69–97, 83–84). К. Иречек (1974: 694–695) споменава за легенди, чути през 80-те години на XX век, според които Осоговският, Лесновският и Пшинският манастири са основани от учениците на св. Йоан Рилски: св. Йоаким, св. Гавраил и св. Прохор. В записаната по-късно фолклорна традиция легендата е позната в различни варианти: „Св. Прохор бил брат на св. Иван Рилски, св. Яким Сарандапорски и св. Крал наш Дечански“,² а според легенда от Кратовско светците били помощници на Иван Рилски, воевода при цар Симеон (Новакочић 1895: 5–6; Фекеджиев 1979: 66).

Самият Паисий отбелязва оскъдието на информация за живота на светците-отшелници: „ако и да не се намира (писано) за това и сега поради многото време, преминало в забрава без писание“ и насочва към ползваните устни и писмени източници: „говори се и се намира писано в людските и мирски славословия...“. Ако под „говори се“ можем да допуснем съществуването на устни разкази за светците, разпространявани по времето на Паисий, то какво би трябвало да се разбира под упоменатите писмени извори?

¹ Тук понятието „легенда“ се употребява в смисъл на „религиозен разказ“ (Левинтон 1980: 45).

² Стефан Урош III Дечански, сръбски крал (1321–1336).

И така, в началото и средата на XVIII век сред населението от югозападните български земи се разпространява легенда за ученици на св. Йоан Рилски. Тя съпровожда популярния култ към местните светци: св. Йоан Рилски, св. Йоаким Осоговски (Сарандапорски), св. Гавраил Лесновски и св. Прохор Пшински.³ И до днес неизяснени остават причините за възникването на легендата, за нейните предполагаеми устни и писмени източници, а това е от значение за обогатяване на представите за домашните извори на Паисий Хилендарски (Драгова 1962; Велев 1988–1989, 1991).

Ранните жития на св. Йоан Рилски – т.нар. *Безименно житие* (XII в.) и житие на Георги Скилица (XII в.), т.нар. *Първо проложно житие от Стишния пролог* (XIV в.) – споменават твърде общо за ученици и последователи, без изобщо да визират конкретни имена. Това съответства на характерния за аскетичната агиография мотив „последователи и поклонници изграждат селище или манастир в близост до отшелник“. Достигналите до нас данни сочат, че в периода XII–XIV век легендата за последователите на св. Йоан Рилски все още не е оформена във вида, съхранен у Паисий и най-вероятно тя да е плод на друга епоха.

Най-ранни известия за практикувани култове към светците-отшелници, възпявани по-късно като „пустинножителна четворка“, са: Служба на св. Йоаким Осоговски от втората половина на XIII век в *Миней* за юли-август (НБКМ, ркп. 113, л. 82 и сл. под 16 август); *Орбелски триод* от XIII в., в който е съхранен вариант на стихира, където св. Йоан Рилски, св. Йоаким Осоговски и св. Прохор Пшински се славят като новоканонизирани (Кожухаров 1974; Пиструй 1986: 53–54). Най-старото сведения за култа към св. Гавраил Лесновски е проложното житие в *Станиславов пролог* от 1330 г. (Белградска академия на науките, № 53). Имаме основание да допуснем, че „пустинножителната четворка“ е била тачена още през XI–XII век, а култът към отшелниците е бил тясно обвързан с дейността на западнобългарските манастири (Лесновски, Пшински, Осоговски), чието възникване някои учени отнасят по същото време (Снегаров 1924: 292; Иванова 1926: 517–519). Тогава вероятно е извършен обичаен акт, съответстващ на ранния етап от култа към даден светец, т.нар. местна канонизационна процедура (Поснов 1933: 500–515). Но при св. Прохор и св. Гавраил преминаването от местна към официална канонизация не е било доведено до край. Отразяването на *Йоакимовата памет* в новата търновска редакция на *Пролога* (според църковната практика на *Ерусалимския типик* през XIV век, т.нар. *Стишен пролог*) не ще да е било съвсем последователно, особено в началния етап от сформирването на състава, тъй като в един от най-ранните преписи на старо-

³ Историческите сведения за светците-отшелници са много оскъдни; предполага се, че са живели през XI–XII век (Иванов 1906, 1936, 1970).

българския превод на *Стишния превод* (съхраняван в София, БАН, № 73) името на св. Йоаким липсва (Иванова 1979: гл. 2). Изключение от казаното до тук прави честването на св. Йоан Рилски. Съществуват археологически доказателства за ранното проникване на неговия култ в Русия още през X–XI в. (Дылевский 1946: 159–162; Матакиева 1979). Многобройните съобщения за него в синаксари и месецослови показват включването на името му сред почитаните от Руската православна църква общохристиянски светци. Така честването на св. Йоан Рилски се превръща в общобългарски и в общославянски празник. С известни уточнения можем да приемем, че култовете на светците-отшелници запазват своя местен характер, а това до голяма степен обуславя и своеобразието на създаваната за тях словесна традиция.

И така, може би още със зараждането на отшелническите култове се формира и представа за местни анахорети, които вярващите започват за тачат като „пустинножителна четворка“. Взаимното сближаване на техните празници, стигащо до честването им в един ден⁴ (напр. св. Йоан Рилски и св. Прохор, св. Гавраил и св. Прохор) се обуславя от: общия светителски тип, общия християнски праобраз (св. Йоан Кръстител), близкото време на първи култови прояви (вер. XI–XII в.), общия регион на разпространение на тези култове. Следи от взаимното проникване на светителските памети се откриват в Орбелския триод; в късните общи славословия; в иконографията, където отшелниците често се изписват заедно; в богатата фолклорна традиция (Грозданов 1983; Василиев 1987: 78–101, 107–108, 110–130). Може да се предположи, че още през XI–XII век по модела на някое византийско отшелническо житие е възникнала и легенда за последователи на рилския пустинножител, без тя да се свързва с конкретни имена.

Интересен материал за развитието на мотива за „пустинножителна четворка“ се открива в експозицията на Пространно житие на св. Йоаким Осоговски в препис от XVI–XVII век (Иванов 1970: 404–418). Тя започва с общо славословие за анахоретите: „*явиха се новоподражатели и на такова житие ревнителни чудни и истинни новопросветени отци наши и пустинножителни, небесни човеци и земни ангели, другари Христови, Йоан и Прохор, заедно с Гавраил, с тях и преподобният отец Йоаким, честна четворица*

⁴ В богослужебната практика са засвидетелствани следните дати на светителските празници: за св. Иван Рилски: 1 юли, 18 август (по *Скопски миней* от 1451 г.), 19 окт. (по *Драганов миней* от XIII); за св. Йоаким Осоговски: 16 авг. (по ркп. № 113 от XIII в. в НБКМ); за св. Гавраил Лесновски: 15 януари (по Сб. № 53 от 1330 г. от САНУ, Белград); за св. Прохор Пшински: 19 окт. (по *Норов пролог* от XIII в., ГИМ, Москва, Увар. 703), 15 януари (по Архимандрит Сергей), 14 септ. – 14 окт. (по *Германски сборник* от края на XV в., ЦИАМ, София № 47, л. 133–184). В най-общи линии тези дати се запазват в църковния календар до днес.

богоизбрано съдружество...“. Такива общи слави се срещат в старобългарските паметници след XV век (срв. Ръкопис 1602 от библиотеката на Рилския манастир; Каранов 1891 и др.). Епитетите „новоподражатели“ и „новопросветени“ предполагат ранен произход на славословието в житийния текст, може би от времето на утвърждаване на светителския култ като вторият от тях се отнася до новоканонизирана личност (Иванов 1970: 346; Златарски 1984: 246).

Трябва да отбележим, че при изграждането на житийната експозиция са включени последователно неидентифицирани другаде редакции на проложни жития за светците-отшелници. Най-напред е поместено *Проложно житие за св. Йоан Рилски*, възникнало вероятно при влияние на т.нар. Безименно житие, тъй като единствено тук в цялата агиографска и химнографска традиция за рилския светител се споменава за Йоан Богослов. В *Проложното житие за св. Прохор* особено е подчертана ролята на св. Йоан Рилски като образец на подражание. Съвпадащият празник за двамата аскети – 19 октомври – ще да е оказал голямо влияние за взаимопроникването между химнографските съчинения за двамата светци, където се срещат приспособени стихии (Новаковић 1893: 79, 1895: 11–14).

Редакциите на проложните жития от експозицията на *Пространното Йоакимово житие* нямат преки съответствия сред известните агиографски творби за отшелниците. По жанрово-композиционни особености те принадлежат към т.нар. „нетърновски“ тип проложни жития, създадени по време и по място далеч от търновските проложни образци през XIII век. Липсата на каноничен акт (поне до възстановяването на Българската патриаршия през 1235 г.), който да регламентира точно в календара южнославянските светци, дава възможност в *Пролозите* (т.нар. *Прост пролог*) съставът на паметите да бъде доста лабилен и да зависи най-вече от локалните култове и от индивидуалните предпочитания на съставителите. Вероятно проложните жития от *Пространното Йоакимово житие* са почерпани от непознат днес ръкопис на Прост пролог, който е отразявал ранно състояние на процесите (от XIII–XIV в.), когато в югозападните български земи се е установил и е започнал своето по-широко разпространение култът към „пустинножителната четворка“. Разглежданата експозиция е важно писмено доказателство за взаимопроникването на химнографските и на агиографските произведения за светците-отшелници, следващ етап от разпространението на словесната традиция, развил се вероятно през XIII–XIV век. Но забелязаната тенденция към циклизация на писмените произведения за тях не е отразена в кодексите: *Германският ръкопис* от края на XV век (ЦИАМ № 47) е опит за създаване на тематичен сборник за двама от анахоретите (св. Йоан и св. Йоаким), но той по-скоро свидетелства за началото на недоведен до края процес.

Ако се върнем към отбелязаното у Паисий, че той е познавал „людски и мирски славословия“, можем да отнесем тази информация към вероятно използван сборник с проложни жития и славословия, чийто прототип намираме маркиран в експозицията на *Пространното Йоакимово житие*. Тук се налага уточнение на предположението на Б.Ст. Ангелов, че на инок Даниил са били известни житията на светците. Краткостта на изнесените житийни сведения и характерната стилистика издават познаването по-скоро на химнографски произведения за „пустинножителната четворка“. Така към изтъкнатите по-напред богослужебни причини за утвърждаването, съхраняването и разпространението на легендата за последователите на св. Йоан Рилски би трябвало да добавим и ролята на популярните сборници с проложни жития, известни като Пролози.

Изчерпал идейно-естетическите възможности на агиографията, след XV в. култът към „пустинножителната четворка“ се съхранява във фолклора на населението, живеещо в манастирските околности (Јовановић 1881: 338; Новаковић 1895: 5–6; Хаджийски 1966: 484, 500; Маринов 1981: 686). Известният фолклорен материал за последователите на рилския пустинножител включва: легенди, предания, песни, пословици, благословии и пр., които обвързват светците-отшелници и техните манастири с отгласи от исторически събития след османското нашествие на Балканите (Јовановић 1881: 337; Симић 1912: 40–41). Преодолели законите на писаното слово и каноните на агиографията, фолклорните разкази за последователите на св. Йоан Рилски заживяват като потенциално устно слово. Те обрастват с допълнителни мотиви, съотносими с митологията и фолклора, срещащи се във вълшебната приказка, и в традиционните вярвания. В публикуваното от Ст. Симич се откриват отгласи от мита за Сизиф; от вярвания, че погледът назад е равностоен на смърт (Орфей; Бит. 19; Лук. 17:32). А преданията от с. Старец (до Пшинския манастир) и от Прилеп развиват следните приказни мотиви: „изгряване на слънцето от запад“, „чудотворно преместване в пространството“, „предричане на възцаряване“ и пр. (Новаковић 1895: 5–6; Цепенков 1900: 311–312). Ролята на културен герой, който посочва мястото за храм на св. Прохор в планината Старец, се изпълнява от необикновен старец в бяло облекло, чиито помощници са бял заек и бял орел, което асоциира с образността на баятелните формули и апокрифното слово (Петканова 1986: 10).

В заключение: Легендата за последователите на св. Йоан Рилски се ражда най-вероятно през XI–XII в. През многовековната си история тя израства от обичаен агиографски мотив до пространен сюжет. При нейното формиране и развитие значение имат компенсаторните механизми на устните форми на словото, доминиращи в химнографията и фолклора и подпомагани от житийната фабула и от иконографските изображения. Социокултурните обстоятелства, при които възниква и се разпространява култът към

„пустинножителната четворка“ обясняват многопосочността и сложността на процесите на взаимодействие между книжовното и устното словесно творчество за тях. А пред прага на новото време паметта за светците-отшелници придобива определени етноцентрични тенденции, което я прави особено необходима за осъществяването на идейния замисъл на Паисиевата *История*.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов, Б.Ст. 1958, *Из старата българска, руска и сръбска литература, ч. I*. София: БАН.
- Василиев, Ас. 1987, *Българските светци в изобразителното изкуство*. София: ДИ „Септември“.
- Велев, Ил. 1988–1989, Воспоставувањето на пустиножителот Гавраил Лесновски. В: *Институт за историја при Филозофски факултет*. Скопје.
- Велев, Ил. 1991, Житејните и народните мотивски трансформации што го изразуваат култот на пустиножителот Гавраил Лесновски. *Македонски фолклор XXIV*, № 47. Скопје, 215–221.
- Грозданов, Цв. 1983, *Портрети на светителите од Македонија од IX–XVIII век*. Скопје: Републички завод за заштита на спомениците на култура.
- Драгова, Н. 1962, Домашни извори на „История славянобългарска“. В: Косев, Д. – Бурмов, Ал. – Христов, Хр. – Паскалева, В. – Мутафчиева, В. (ред.), *Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762–1962)*. София: БАН.
- Дылевский, Н.М. 1946, *Рыльскый монастырь и Россия в XVI–XVII веке*. София: Министерство информации и искусств.
- Златарски, В. 1984, *Избрани съчинения, т. 2*. София: Наука и изкуство.
- Иванов, Й. 1906, *Северна Македонија: Исторически издирвания*. София.
- Иванов, Й. 1936, Жития на св. Иван Рилски. *Годишник на Софийски университет: Историко-филологически Факултет XXXII*, № 13. София, 1–108.
- Иванов, Й. 1970, *Български старини из Македонија*. София: Наука и изкуство, фототип. изд.
- Иванова, В. 1926, Стари църкви и манастири в българските земи (IV–XII). *Годишник на Народния Музей (за 1922–1925 г.), т. IV*. София, 429–583.
- Иванова, Кл. 1979, *Агиографската продукция на Търновската книжовна школа*. София. (Кандид. дисертация. Машинопис.)
- Иречек, К. 1974, *Пътувания по България*. София: Наука и изкуство, фототип. изд.
- Јовановић, А. 1881, Пчиња: Историјска црта из нове српске покрајне. *Гласник српског ученог друштва* 49. Београд, 316–345.
- Каранов, Е. 1891, Материали по етнографията на някои местности в Северна Македонија, които са смежни с България и Сърбия. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина IV*. София, 280–319.
- Кожухаров, Ст. 1974, Нотни начертания в Орбелският триод, среднобългарски паметник от XIII в. *Български език* № 4, 324–343.

- Левинтон, Г.А. 1980, Легенды и мифы. В: Токарев, С.А. (ред.), *Мифы народов мира*, т. 2. Москва: Советская энциклопедия, 45–47.
- Маринов, Д. 1981, *Избрани произведения, т. I*. София: Наука и изкуство.
- Матакиева, Т. 1979, За някои образи на св. Иван Рилски в Русия. *Духовна култура* LXIX, № 12, 9–29.
- Новаковић, Ст. 1893, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима: Легенда о Владимиру и Косари*. Београд: Српско краљевско друштво.
- Новаковић, Ст. 1895, Шињски поменик. *Споменик Српске Краљевске Академије* XXIX. Београд, 3–20.
- Паисий – Паисий Хилендарски, *Славянобългарска история*. София: Български писател, 1980.
- Петканова, Д. 1986, Апокрифи. В: Ангелов, Б.Ст. – Грашева, Л. – Динев, П. – Иванова, Кл. – Кожухаров, Ст. – Куев, К. – Николова, Св. – Петканова, Д. (ред. кол.), *Стара българска литература, т. I*. София: БАН.
- Пиструй, К. 1986, Триод-Пентикостар. *Palaeobulgarica* X, № 4, 45–54.
- Поснов, М. 1933, *История на християнската църква I–II: До разделението на църквите (1054)*. София: Кооперат. печатница „Гутенберг“.
- Симић, Ст. 1912, *Лесновски манастир св. отца Гавраила*. Београд.
- Снегаров, Ив. 1924, *История на Охридската архиепископия, т. I*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- Фекелджиев, Ив. 1979, *Народни легенди за Иван Рилски*. София: БАН.
- Хаджийски, Ив. 1966, *Бит и душевност на нашия народ*. София: Български писател.
- Цепенков, М. 1900, Пчински манастир свети Прохория. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина XVI–XVII*, № 2. София, 311–312.